

10. Проблемы теории государства и права: Учебник / Под ред. С. С. Алексеева. — М., 1987. — С. 269.
11. Бурлай Е. В. Нормы права и правоотношения в социалистическом обществе. — К., 1987. — С. 35.
12. Пилипенко П. Д. Проблеми теорії трудового права: Монографія. — Львів, 1999. — С. 112.
13. Див., наприклад: Селівапов В., Діденко П. Правова природа регулювання суспільних відносин // Право України. — 2000. — № 10. — С. 20.
14. Иоффе О. С. Правоотношения по советскому гражданскому праву. — Л.: Изд-во ЛГУ, 1949. — С. 16–17.
15. Там само. — С. 20.
16. Толстой Ю. К. К теории правоотношения. — М., 1959. — С. 31.
17. Халфина Р. О. Общее учение о правоотношении. — М., 1974. — С. 39.
18. Явич Л. С. Общая теория права. — Л.: Изд-во ЛГУ, 1976. — С. 212.
19. Халфина Р. О. Вказ. твір. — М., 1974. — С. 69–70.
20. Протасов В. П. Правоотношения как система. — М., 1991. — С. 28.
21. Александров П. Г. Некоторые вопросы учения о правоотношении // Труды научной сессии всесоюзного института юридических наук (1–6 июля 1946 г.). — М., 1948. — С. 32.
22. Голунский С. А., Строгович М. С. Теория государства и права. — М., 1940. — С. 273.
23. Явич Л. С. Право и общественные отношения. — М., 1971. — С. 116.
24. Теория государства и права: Курс лекций / Под ред. П. И. Матузова и А. В. Малькова. — М., 1997. — С. 475–477.
25. Загальна теорія держави і права: Павч. посіб. / За ред. В. В. Колейчикова. — К., 1997. — С. 190.
26. Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави: Посіб. для студ. — 2-е вид. — К., 1994. — С. 127.
27. Polzer M. Wstęp do prawoznawstwa. — Przemysl, 1996. — С. 81.

УДК 340.132

Г. М. Чувакова
асистентка кафедри теорії держави і права ОНЮА

НАСЛІДКИ ДЕФЕКТНОСТІ ФАКТИЧНОГО СКЛАДУ

Для розгляду наслідків дефектності фактичного складу варто визначитися з тим, що ж собою являє сама дефектність. Дефектність фактичного складу — це наявність дефектного юридичного факту у фактичному складі або відсутність одного з його елементів. Виникнення дефектного юридичного факту або складу — це порушення правопорядка або безпосередня погроза такого порушення [1]. Не випадково законодавство передбачає відповідну реакцію на дефектність фактичних складів. Один з видів юридичної реакції може бути умовно названий стабілізацією правових наслідків. Наприклад, у випадку якщо договір довічного утримання не був нотаріально засвідчений, але одна зі сторін цілком або частково виконала угоду, а друга сторона ухиляється від нотаріального оформлення угоди, суд вправі за вимогою сторони, що виконала угоду, визнати угоду дійсною (ст.ст. 745, 220 ЦК України) [2]. Зміст цієї правової норми свідчить про те, що законодавець прагне зберегти фактично сформовані правовідносини, навіть якщо не дотримана вимога про форму угоди, що за загальним правилом спричиняє її недійсність.

Для стабілізації правового стану значення мають характер дефектності фактичного складу і момент його виявлення. Як правило, об'єктом стабілізації виступає не занадто істотний дефект фактичного складу, який виявився у процесі реалізації правового зв'язку. Стабілізація за умови точного визначення меж її застосування може одержати пряме закріплення в цілому ряді інститутів законодавства, пов'язаних з регулюванням триваючих правовідносин (пенсійних, земельних та ін.).

Існує так називана «відстрочка» у настанні правових наслідків, застосовувана у випадку, коли те або інше юридично значиме порушення виявляється на стадії формування правовідносини, до настання правових наслідків. Наприклад, установивши, що позовна заява подана з порушенням установлених вимог, суддя виносить визначення про залишення заяви без руху, про що сповіщає позивача і надає йому термін для виправлення недоліків. Якщо позивач виконає усі установлені вимоги і сплатить державний збір, заяву вважається поданим у день первісного представлення його в суд (ст. 136 ЦПК України) [3]. Таким чином, настання правових наслідків відкладається до виправлення усіх юридично значимих недоліків. Відстрочка настання правових наслідків з наступним виправленням дефектів можлива лише у відношенні дефектів, що можуть бути виправленими, пов'язаних, як правило, із процедурно-процесуальним оформленням юридичних фактів.

На виникнення дефектного фактичного складу право реагує юридичною санкцією. Використовуються три види юридичної санкції на дефектність фактичного складу: а) невиникнення правових наслідків; б) виникнення з дефектного складу іншого правового наслідку; в) автоматичне настання правових наслідків.

У літературі невиникнення правових наслідків як вид правової реакції називають «санкцією недійсності». Вона полягає в анулюванні юридичного значення фактичної передумови, невиникненні тих правових наслідків, на які розраховували суб'єкти. Розрізняють простий і складний варіанти санкції недійсності. Якщо перший обмежується простим ненастанням правових наслідків, наприклад, договір вважається не укладеним якщо особа, яка зробила пропозицію укласти договір (оферта) із зазначенням терміну для відповіді, не одержала від іншої сторони відповідь про прийняття пропозиції (акцепт) протягом цього терміну (ст. 643 ЦК України) [4], то в другому випадку дефектний юридичний факт (наприклад, адміністративний акт) підлягає скасуванню.

У науковій літературі існують різні точки зору на поняття «санкція» [5]. На мою думку, праві ті автори, що не обмежують поняття «санкція» [6] мірами юридичної відповідальності. Невизнання юридичного значення факту або складу виступає як форма державного примусу, отже, як санкція за допущене порушення. Санкції недійсності утворюють своєрідну групу мір захисту, призначення якого укладається в тому, щоб «вивести з обороту» дефектні юридичні факти і склади, усунути їхні правові наслідки [7].

Протиправність і дефектність — неминучі юридичні характеристики. Однак навряд чи санкція недійсності може служити надійною розмежувальною ознакою. Ця санкція може застосовуватися і за заборонені, суспільно шкідливі

і навіть суспільно небезпечні дії (постачання недоброякісної, некомплектної, немаркованої продукції; видання незаконного правового акта й ін.). Вона застосовується як у сполученні з іншими санкціями, так і самостійно. Її призначення — скасувати протиправну дію, анулювати її юридичний ефект. Питання про санкції недійсності поставало ще в дореволюційній правовій літературі. Так, Н. М. Коркунов не тільки визнавав існування санкцій недійсності, але і вважав їх найбільш природними — близькими до «санкцій» по природі [8].

Санкції недійсності застосовуються особливо широко, коли порушення в складі виявляється до виникнення правових наслідків. Якщо ж правові наслідки наступили, то законодавство використовує їх досить обмежено. Це припускається тим, що в останньому випадку недійсність фактичного складу позбавляє правової підстави вже сформовані відносини.

Особливо обмежене застосування санкції недійсності при дефектності право-припиненого фактичного складу. Дефектний право-припинений склад майже ніколи не викликає виникнення відношення, що припинилося, знову. Наприклад, при припиненні трудового договору, у зв'язку з закінченням терміну на який він був укладений (п. 2 ст. 36 КЗпП України) [9], що відноситься до юридичного факту, який входить у право-припинений фактичний склад, трудові правовідносини припиняються, навіть якщо має місце дефект у виді неналежного оформлення власником або уповноваженим ним органом трудової книжки працівника, тобто цей дефект не відновлює трудові правовідносини, що припинилися.

Виникнення з дефектного фактичного складу інших правових наслідків, зв'язано з розповсюдженим видом юридичної санкції на порушення, що викликає виникнення охоронних правовідносин. Наприклад, відповідно до п. 4 ст. 29 Закону України «Про приватизацію державного майна» [10], покупці, що не сплатили за об'єкт приватизації, придбаний шляхом викупу, на аукціоні або по конкурсі, протягом 60 днів з моменту висновку або реєстрації відповідної угоди, сплачують на користь органа приватизації неустойку в розмірі і порядку, установленому КМУ.

Можливі і такі випадки, коли з дефектного складу замість одних регулятивних правовідносин виникають інші. Так, наприклад, особа, яка не витримала іспиту при прийомі на роботу, може бути прийнята на іншу роботу в даному підприємстві, установі, організації. Нерідко дефектний право-припинений склад виступає як правозмінюючий і, навпаки, дефектний правозмінюючий склад викликає припинення правовідносини.

При автоматичному настанні правових наслідків, правові санкції реалізуються трьома основними способами: компетентним державним органом (або уповноваженим на те органом), у порядку самозахисту й автоматично [11]. Прикладом першого виду реалізації санкцій може послужити норма, передбачена ч. 2 ст. 32 Закону України «Про правовий статус іноземців» [12], яка містить дефектний склад, котрий встановлює, що іноземець може бути виселений за межі України за рішенням органів внутрішніх справ або Служби безпеки України з наступним повідомленням протягом 2 годин прокурора про

підстави прийняття такого рішення, якщо дії іноземця суперечать інтересам забезпечення безпеки України й охорони суспільного порядку.

Самозахист являє собою можливість односторонніх дій, що допускається законом, по забезпеченню свого суб'єктивного права. Це один з найдавніших способів захисту прав. Як приклад можна розглянути дефект правоприпиненого складу, передбачений ст. 599 ЦК України [13], яка містить положення про те, що при відмовленні кредитора видати розписку, повернути борговий документ або відзначити в розписці неможливість його повернення боржник вправі затримати виконання.

Розповсюдженим видом юридичної реакції на порушення у фактичному складі є автоматична реалізація санкцій. Вона припускає, що при наявності відповідних фактів несприятливі правові наслідки настають безпосередньо через вказівки норм права, без участі волі суб'єктів або правозастосовних органів. Автоматичний спосіб настання санкцій, наприклад, представлений в абзаці 5 п. 45 Державної програми приватизації на 2000–2002 рр. [14]. Так, якщо протягом терміну розгляду заяви про дачу згоди Антимонопольним комітетом України на придбання акцій (часток, паїв), активів (майна) у виді цілісних майнових комплексів суб'єктів господарювання або їхніх структурних підрозділів, органи Антимонопольного комітету України не почали розгляд справи про концентрації, рішення про дачу згоди на придбання акцій (часток, паїв), активів (майна) у виді цілісних майнових або їхніх структурних підрозділів вважається прийнятим.

Існує кілька різновидів санкцій, здатних реалізуватися автоматично:

1. Приєднання до незавершеної частини складу додаткових елементів. Так, здійснення особою нового злочину, за який може бути призначене позбавлення волі на термін понад двох років, перериває плин терміну давнини залучення до кримінальної відповідальності. Відновлення терміну давнини — це, власне кажучи, зміна незавершеної частини складу. Право відреагувало на ускладнення в розвитку фактичного складу шляхом підключення в його незавершену частину додаткового елемента — повного терміну давнини.

2. Незалік окремих елементів складу. Юридичною реакцією на порушення у фактичному складі є незалік його окремих елементів, тобто умовне повернення складу на попередню ступінь розвитку.

3. Перерозподіл прав і обов'язків сторін правовідносини. Результатом порушення, допущеного однією з сторін правового зв'язку, може бути поява нових прав і відпадання деяких обов'язків в іншій стороні правовідносин. Так, наприклад, при відмові кредитора видати розписку, повернути борговий документ або відзначити в розписці неможливість його повернення у боржника з'являється право затримати виконання зобов'язання (ст. 599 ЦК України) [15]. До розглянутого різновиду санкцій варто віднести, очевидно, і появу секундарних прав, тобто прав на односторонню зміну або припинення правовідносин.

4. Поява або відпадиння окремих прав і обов'язків в інших правовідносинах. Наприклад, недотримання простої письмової форми угоди позбавляє сторони права посилатися в підтвердження угоди на показання свідків (ч. 3 ст. 645

ЦК України) [16]. У даному випадку право відреагувало на порушення в правостворюючому складі матеріального зв'язку шляхом зміни прав сторін у процесуальному правовідношенні.

Коло санкцій, здатних реалізуватися в автоматичному порядку, досить обмежене. І це цілком зрозуміло. Неможливо собі уявити, щоб в автоматичному порядку наставляли, скажімо, такі санкції карного права, як позбавлення волі, виправні роботи, арешт і т. д. Несприятливі правові наслідки у випадку автоматичної реалізації санкцій виражаються, як правило, у структурній перебудові фактичного складу або виниклих з них правовідносин, що якоюсь мірою нейтралізує шкідливі наслідки допущеного порушення. Очевидно, цей різновид санкцій не можна віднести ані до мір відповідальності, ані до мір захисту. Це особлива група оперативних санкцій.

На мій погляд, розгляд автоматичного настання правових наслідків як особливого прийому правового впливу не виключає його розуміння як різновиду юридичних санкцій. Це різні аспекти того самого явища.

Можливості автоматичних санкцій не безмежні:

1. Насамперед, обмежене коло соціальних ситуацій, у врегулюванні яких може бути застосований автоматизм. Це порівняно прості випадки. Автоматична реакція припустима лише тоді, коли в нормі можна зовсім чітко фіксувати як юридичні факти, так і правові наслідки.

2. Автоматичне настання правових наслідків здатне вирішувати лише окремі приватні задачі в динаміці фактичного складу і правовідносин. Великі правові перетворення, як правило, не можуть наставати автоматично.

3. Даний прийом регулювання розрахований на добровільне виконання обов'язків. Якщо сторони не визнають автоматично виниклі правові наслідки, то неминуче включення «другого ступеня» правового регулювання — судового рішення суперечки.

4. Автоматична санкція припускає таке регулювання суміжних суспільних відносин, яке б виключало шкідливі побічні наслідки.

5. Система правових відносин, що включає автоматичну санкцію, повинна бути побудована таким чином, щоб її дію можна було контролювати. На випадок помилкової реалізації автоматизму повинні бути передбачені інші канали доцільного і законного рішення питання.

Автоматичне настання правових наслідків — прийом регулювання, орієнтований, насамперед, на господарські відносини між організаціями. Але він може з успіхом застосовуватися й у відносинах за участю громадян, наприклад, у побутовому обслуговуванні. На думку С. С. Алексєєва, необхідні такі санкції, як «автоматичне зниження на визначений відсоток вартості замовлення при простроченні виконання або безкоштовне надання додаткових послуг, наприклад при затримці відправлення літака» [17].

Обґрунтоване застосування автоматичних санкцій, поряд з іншими видами юридичної реакції, здатне забезпечити нормальне становлення, зміну, припинення правових зв'язків, підвищити ефективність правового регулювання суспільних відносин.

Розглянуті вище санкції в юридичній літературі були названі «активними санкціями». Поняття «активні санкції» охоплює різноманітні засоби впливу, однак усім їм властива загальна ознака: санкція виражається або в перебудові фактичного складу, або в деякій зміні змісту правовідносин, або в коригуванні інших, суміжних правових відносин. Таким чином, на відміну від санкцій недійсності, даний тип юридичної реакції має активний, коригувальний характер. Розглянемо деякі різновиди активних санкцій.

Результатом дефектності фактичної передумови може бути поява нових прав, відпадання деяких обов'язків, тобто зміна у змісті правовідносини, що виникають з цієї передумови. Наприклад, за договором купівлі-продажу покупець, якому було продано річ неналежної якості, якщо її недоліки не були обговорені продавцем, вправі за своїм вибором вимагати: або заміни речі, визначеної в договорі родовими ознаками, річчю належної якості; або відповідного зменшення покупної ціни і т. д. Тобто при наявності в даному випадку дефекту у виді продажу речі неналежної якості, у покупця виникають додаткові права, передбачені законодавством (ст. 678 ЦК України) [18].

Юридична можливість на здійснення одностороннього акта, що змінює або припиняє правовідносини, у юридичній літературі одержала найменування секундарної правомочності. Ця правомочність — надзвичайне своєрідне правове явище: йому не відповідає конкретний обов'язок іншої сторони, він, як правило, не переходить у домагання, разом з тим воно являє собою саме правомочність — конкретну правову можливість, що може перейти в порядку правонаступництва. Секундарна правомочність виступає як тимчасова правова можливість, що виникає в суб'єктів правових відносин у зв'язку з тими або іншими порушеннями, у тому числі дефектами юридичних фактів. Так, наприклад, можна розірвати шлюб в односторонньому порядку в органах реєстрації актів цивільного стану, якщо другий чоловік засуджений за здійснення злочину до позбавлення волі на термін не менш 3-х років (ст. 107 СК України) [19]. З відомою часткою умовності його можна назвати «адміністративним моментом» всередині цивільних, трудових та інших правовідносин. У кінцевому рахунку, призначення секундарної правомочності полягає в тому, щоб оперативно керувати розвитком правовідносини в умовах фактичних обставин, що змінюються.

Дефектність фактичного складу може спричинити й інші зміни змісту правовідносин: виникнення прав і обов'язків в обмеженому обсязі, наприклад, при спадкуванні — у випадку якщо в спадкодавця були неповнолітні або непрацездатні діти, а також непрацездатні дружини, батьки й утриманці, вони успадковують, незалежно від змісту заповіту, не менш половини частки, що належала б кожному з їх при спадкуванні по заповіту (обов'язкова частка). Тим самим спадкоємець за заповітом, у результаті такого дефекту обмежується в праві на наслідуване майно (ст. 1241 ЦК України) [20]; поява додаткових обов'язків по виправленню порушення, наприклад, у випадку постачання некомплектної продукції покупець зобов'язаний вимагати доукомплектування продукції або заміни некомплектної продукції комплектною й у наступному до її укомплектування або заміни відмовитися від її оплати, а якщо продукція вже

оплачена, вимагати повернення сплачених за неї сум (ст. 684 ЦК України) [21]; зміна порядку реалізації прав і обов'язків і т. п., так, якщо розірвання трудового договору з працівником здійснене власником або уповноваженим ним органом без звертання в профспілковий орган, суд припиняє провадження в справі, запитує згоду профспілкового органа і після його одержання або відмови профспілкового органа в дачі згоди на звільнення працівника розглядає суперечку (ст. 43 КЗпП України) [22].

Ще один тип юридичної реакції — зміна незавершеної частини фактичного складу. Він полягає в тому, що у відповідь на дефектність початкових ланок фактичного складу законодавство коригує заключні ланки складу. Дане коригування може виражатися у підключенні в незавершену частину складу додаткових елементів.

Література

1. Исаков В. Б. Юридические факты в советском праве. — М.: Юрид. лит., 1984. — С. 123.
2. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 р. // Відомості Верховної Ради України. — 2003. — № 40–44. — Ст. 356.
3. Цивільно-процесуальний кодекс України від 18.07.1963 р. зі змінами та доповненнями.
4. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 р. // Відомості Верховної Ради України. — 2003. — № 40–44. — Ст. 356.
5. Братуев С. П. Юридическая ответственность и законность. — М.: Юрид. лит., 1976. — С. 121–162.
6. Баймуратов М. А. Международное право. — Х.: Одиссей, 2000. — С. 160–163.
7. Иллариопова Т. И. Механизм действия гражданско-правовых охранительных мер. — Свердловск: Урал. ун-т, 1980. — С. 44–48.
8. Коркунов П. М. Лекции по общей теории права. — СПб.: Маг. А. Ф. Цинзерлинга, 1890. — С. 134–135.
9. Кодекс законів про працю України від 10.12.1971 р. зі змінами та доповненнями.
10. Про приватизацію державного майна: Закон України від 04.03.1992 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1992. — № 24. — С. 348.
11. Исаков В. Б. Фактические составы в механизме правового регулирования. — Саратов: Юрид. лит., 1980. — С. 117.
12. О правовом статусе иностранцев: Закон Украины от 04.02.1994 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1994. — № 23. — С. 161.
13. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 р. // Відомості Верховної Ради України. — 2003. — № 40–44. — Ст. 356.
14. Про Державну програму приватизації: Закон України від 18.05.2000 р. // Відомості Верховної Ради України. — 2000. — № 33–34. — С. 272.
15. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 р. // Відомості Верховної Ради України. — 2003. — № 40–44. — Ст. 356.
16. Там само.
17. Алексеев С. С. Право и наша жизнь. — М.: Юрид. лит., 1978. — С. 197.
18. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 р. // Відомості Верховної Ради України. — 2003. — № 40–44. — Ст. 356.
19. Сімейний кодекс України від 01.01.2002 р. // Відомості Верховної Ради України. — 2002. — № 21–22. — Ст. 135.
20. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 р. // Відомості Верховної Ради України. — 2003. — № 40–44. — Ст. 356.
21. Там само.
22. Кодекс законів про працю України від 10.12.1971 р. зі змінами та доповненнями.